

Aan de slag met handschriftonderwijs

Aan de slag met rekenproblemen 2 Marije van Oostendorp

Dyscalculie en een hoog IQ Marisca Milikowski

Aan de slag met handschriftonderwijs Anneloes Overvelde

& Ria Nijhuis-van der Sanden

Zoek het even lekker zelf uit Harrie Meinen

Perfectionistische leerlingen Ard Nieuwenbroek

Poster Zelfregulerend leren Pieterneel Dijkstra & Petra Bunnik

Mediation op school Michiel Hulsbergen & Rola Hulsbergen-Paanakker

Meer leren in minder tijd Ankie Remijn

Trainingskaarten Zelfregulerend leren met effectieve leerstrategieën

Pieterneel Dijkstra & Petra Bunnik

Een passend aanbod bij autisme Ellen Luteijn, Hans Nieuwenstein

& Ina van Berckelaer-Onnes

Haal meer uit je toetsgegevens Willem de Vos, Denise van Schelven,

Bas Oprins & Liesbeth van Beijsterveldt

Zelfregulerend leren Pieterneel Dijkstra

Aan de slag met rekenproblemen Marije van Oostendorp

Autisme in school Ina van Berckelaer-Onnes (red.)

Dyscalculie en rekenproblemen Marisca Milikowski

Dyslectische kinderen leren lezen Anneke Smits & Tom Braams

Aan de slag met handschriftonderwijs

Over het belang van leren
schrijven met de hand

Anneloes Overvelde en
Ria Nijhuis-van der Sanden

Boom

1e druk, 2e oplage 2020

© 2019 A. Overvelde en R. Nijhuis-van der Sanden &
Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Annelies Bast, Amsterdam

ISBN 978 90 2440 159 8
NUR 840

info@boomtestonderwijs.nl
www.boomtestonderwijs.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
Waarom is schrijven belangrijk?	11
Waarom is leren schrijven in het digitale tijdperk van belang?	11
Voor wie is dit boek bedoeld?	12
Opbouw van het boek	13
1 Leren schrijven	15
1.1 Schrijven én typen in het voortgezet onderwijs	16
1.2 Plaats van handschriftontwikkeling in Nederland en daarbuiten	16
1.3 Veel kinderen met ‘hanenpoten’ in het primair onderwijs	17
1.4 Ondersteuning voor jou als leerkracht	18
2 Basiskennis	19
2.1 Samenhang tussen schrijven met de hand, en taal, rekenen en informatieverwerking	19
2.2 Interactie tussen kind, schrijftaak en omgeving	25
2.3 Hoe leren kinderen nieuwe vaardigheden?	27
2.4 Einddoelen en leerlijn van het handschriftonderwijs	32

2.5	Blokschrift of verbonden schrift: achtergrond- informatie om tot een keuze te komen	33
2.6	Schrijfmethoden: do's-and-don'ts	41
2.7	Digitaal schrijven: hoe en wanneer in het basisonderwijs?	47
2.8	Van 'moetivatie' naar motivatie	50
2.9	Wat te doen als extra ondersteuning in de groep onvoldoende resultaat geeft?	55
3	Aandachtspunten voor alle groepen	59
3.1	Fijne motoriek van de schrijftaak	59
3.2	Kindfactoren	69
3.3	Linkshandigen hebben een aparte plaats in het handschriftonderwijs	69
4	Vorbereidende fase in de groepen 1 en 2	73
4.1	Inleiding	73
4.2	Doelen functioneel schrijven en lezen	74
4.3	Wat zegt de wetenschap?	75
4.4	Essentiële onderdelen in de basisondersteuning	84
4.5	Extra ondersteuning	86
4.6	Signalen en signaleren	91
5	Aanvankelijke fase van het schrijven in groep 3 en 4	93
5.1	Inleiding	93
5.2	Eindoelen in de groepen 3 en 4	94
5.3	Wat zegt de wetenschap?	94
5.4	Essentiële onderdelen in de basisondersteuning	111
5.5	Extra ondersteuning	118
5.6	Signalen en signaleren	126
6	Voortgezette fase in de groepen 5 en 6	131
6.1	Inleiding	131
6.2	Kerndoel in groep 5 en 6	131
6.3	Wat zegt de wetenschap?	132

6.4	Essentiële onderdelen in de basisondersteuning	137
6.5	Extra ondersteuning	147
6.6	Signaleren, evalueren en doorverwijzen voor intensieve ondersteuning	150
7	Schrijven in de groepen 7 en 8	153
7.1	Inleiding	153
7.2	Kerndoel handschriftonderwijs in de bovenbouw	153
7.3	Wat zegt de wetenschap?	154
7.4	Essentiële onderdelen in de basisondersteuning	156
7.5	Extra ondersteuning	162
8	Aanpak bij leerlingen met schrijfproblemen	167
8.1	Motorisch onderzoek bij leerlingen uit groep 1 en 2	167
8.2	Onderzoek bij leerlingen in de onderbouw, middenbouw en bovenbouw	171
8.3	De reis van een leerling met een schrijfprobleem	174
	Samen aan de slag	177
	Literatuur	179
	Over de auteurs	193
	BIJLAGEN	
Bijlage 1	Checklist aandachtspunten bij schrijfmethoden	199
Bijlage 2a	Checklist aandachtspunten bij het schrijfproces	203
Bijlage 2b	Checklist aandachtspunten schrijfresultaat	209
Bijlage 3	Met kinderen praktisch aan de slag met functioneel schrijven en lezen	213
Bijlage 4a	Indeling van letters aan de hand van ruimtelijke aspecten	215
Bijlage 4b	Letterpret in de letterclub bij meester Bas, een voorbeeldles	217
Bijlage 5	Normen schrijfsnelheid uit de SOS-2-NL (2014)	219
Bijlage 6	Schoolvragenlijst voor leerkrachten voor het opsporen van schrijfproblemen	221

Voorwoord

*'We zouden meer met de hand moeten gaan schrijven.
Je motoriek verbetert, je kunt sneller denken en beter onthouden.
Aan de slag met handschriftonderwijs dus!'*

Deze uitspraak van prof. dr. Erik Scherder, hoogleraar neuropsychologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en verbonden aan de Rijksuniversiteit in Groningen geeft al aan hoe belangrijk schrijven met de hand is voor de ontwikkeling van ons brein. Bewegen en denken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In toenemende mate wordt uit breinstudies duidelijk dat doen en denken niet los van elkaar kunnen worden gezien: het doen beïnvloedt het denken en het denken beïnvloedt het doen. Al doende leren we bijvoorbeeld kruipen en lopen. Dit kruipen en lopen geeft ons de mogelijkheid afstanden en snelheden te leren inschatten. Zo geldt dat ook voor schrijven met de hand. Het verkennen van letters en cijfers door deze te tekenen en te voelen versterkt het gebruik van deze tekens bij het lezen en typen.

De technologie is razendsnel gegaan en dat levert voordelen op die het gemak van de mens dienen. We hebben roltrappen en liften omdat we van traplopen moe worden, de elektrische fiets brengt ons razendsnel op de plek waar we moeten zijn en de boodschappen worden inmiddels thuisbezorgd. Het gevolg is wel dat we steeds minder bewegen, hetgeen niet alleen onze gezondheid bedreigt maar ook ons brein. Het brein heeft bewegen nodig. En dit geldt vooral voor het jonge zich ontwikkelende kind.

Binnen de scholen is het handschriftonderwijs meer en meer naar de achtergrond gedrongen en de ontwikkeling van het handschrift wordt niet meer systematisch gevolgd. Met regelmaat wordt ook in de krant en op social media de vraag gesteld: waarom zouden we nog leren schrijven? De techniek biedt ons voldoende mogelijkheden direct de computer in te zetten. Dat scheelt tijd in de klas: tijd die gebruikt kan worden om andere dingen te leren.

In dit boek wordt uitgelegd waarom handschriftonderwijs een volwaardige plaats verdient in ons onderwijs en worden er praktische handreikingen gedaan met betrekking tot de vraag hoe een leerkracht het leren schrijven het beste kan stimuleren, zowel bij kinderen binnen het basisonderwijs als bij kinderen die extra aandacht nodig hebben en wellicht een lager tempo vragen.

De kracht van het boek is dat het geschreven is door experts uit het onderwijs zelf, experts in het behandelen van kinderen met schrijfproblemen, al dan niet gecombineerd met cognitieve en motorische problemen, en door experts die onderzoek hebben gedaan op het gebied van schrijfproblemen.

Wij hopen dat dit boek een plek krijgt in de klas en in de pedagogische academie: immers jong geleerd is oud gedaan.

Anneloes Overvelde en Ria Nijhuis-van der Sanden,
Juni 2019

Inleiding

Anneloes Overvelde &
Ria Nijhuis-van der Sanden

Waarom is schrijven belangrijk?

Schrijven is het op papier zetten van een boodschap. Of zoals de Engelsen zeggen: 'handwriting is language by hand'; de hand legt taal vast in woorden door een beweging met pen op papier. Leren schrijven betekent dat bewegingen (motoriek) gekoppeld worden aan letters en woorden.

Schrijven en lezen worden vaak in één adem genoemd. Door te lezen en te schrijven communiceren kinderen en volwassenen met anderen. Lezen en schrijven blijken ook belangrijk te zijn voor het hebben van succes op school en voor het beroepsleven. Hoe beter je in staat bent om gedachten en informatie op papier te zetten, hoe beter je boodschap overkomt in een opstel, een nota of een wetenschappelijk artikel. In dit boek ligt het accent op (het leren van) de motorische uitvoering van het schrijven. Indien relevant komt ook de interactie met het taalkundige aspect aan bod. Aan de hand van voorbeelden komt aan de orde bij welke moeilijkheden welke oefeningen bruikbaar zijn.

Waarom is leren schrijven in het digitale tijdperk van belang?

Schrijven is regelmatig in het nieuws. De meningen erover lopen uiteen van: 'Schrijven, dat hoef je tegenwoordig toch niet meer te

leren!' tot: 'Als je niet schrijft, wordt je hoofd een trage computer'.

Waarom zou je leren schrijven? Onderzoek toont aan dat je beter leert lezen wanneer je de letters en woorden met de hand leert schrijven (meer informatie hierover in hoofdstuk 2). Niet alleen het lezen wordt beter, je krijgt ook de spelling beter onder de knie. Voor rekenen geldt hetzelfde: met de hand getallen schrijven en sommen maken ondersteunt het cijferen en het rekeninzicht. Brein-studies tonen aan dat als schrijven aan lezen, spellen en rekenen wordt gekoppeld, dit zorgt voor een intensivering van de activiteit in meerdere hersengebieden, waardoor alle vaardigheden beter in het geheugen worden opgeslagen. Dus al *lijkt* het dat de computer het leren schrijven met de hand overbodig maakt, onderzoek wijst uit dat jonge kinderen hun brein ontwikkelen door te schrijven: 'Wie schrijft, die leert!'

Voor wie is dit boek bedoeld?

In dit boek ligt het accent op het technisch leren schrijven van leerlingen van groep 1 tot en met groep 8 van de basisschool. Wetenschappelijke kennis over handschriftonderwijs is vertaald naar de praktijk van het primaire onderwijs. Het boek geeft niet alleen inzicht in wat je als leerkracht kunt doen om de leerling optimaal te begeleiden, maar ook in hoe je dit het beste kunt doen en waarom.

Omdat alle kinderen op school schrijven, is dit boek bestemd voor alle leerkrachten van het primair onderwijs. Ook is het geschikt voor leerkrachten van vergelijkbare niveaus van het vernieuwingsonderwijs en van het speciaal basisonderwijs. De informatie en de handreikingen voor leerkrachten sluiten aan bij de doelstellingen van de pabo (de opleiding tot leraar basisonderwijs). Kortom, dit boek is geschikt voor alle (aankomende) leerkrachten, intern begeleiders en onderwijsondersteuners. Therapeuten kunnen dit boek gebruiken om inzicht te krijgen in de aanpak binnen het basisonderwijs. We hopen dat veel kinderen er profijt van zullen hebben!

Opbouw van het boek

Na een inleidend hoofdstuk waarin we de stand van zaken van het schrijfonderwijs in Nederland en daarbuiten beschrijven, schetsen we in hoofdstuk 2 enige basiskennis en theorie: we leggen uit waarom schrijven belangrijk is, wat er nodig is om te leren schrijven en wat in het leerproces de essentiële onderdelen zijn. Daarnaast beantwoorden we een aantal vaak gestelde vragen, zoals: blok-schrift of verbonden schrift? Schrijven of typen? Hoofdstuk 3 bevat aandachtspunten die voor alle groepen van belang zijn, zoals zithouding, pengreep, schriftligging, schrijfmaterialen en linkshandigheid.

In de kernhoofdstukken 4, 5, 6 en 7 wordt de theorie vertaald naar praktische aanwijzingen voor de aanpak in de hele groep. Verder gaan we in op signalen bij kinderen die moeite hebben met leren schrijven. Om goed aan te sluiten bij de praktijk van alledag zijn deze hoofdstukken geschreven door een handschrift-expert uit het onderwijs, samen met een therapeut die expertise heeft op het gebied van leren schrijven. We geven oefeningen en tips die jij als leerkracht in de klas kunt gebruiken voor leerlingen bij de extra ondersteuning. In hoofdstuk 4 (groep 1 en 2) komen de schrijfvoorwaarden aan bod, in hoofdstuk 5 (groep 3 en 4) staat het aanleren van de schrijfbeweging centraal. Het einddoel van groep 5 en 6 (hoofdstuk 6) is een vlot en soepel handschrift. Daar horen vooral veel tips bij hoe we kinderen kunnen motiveren om te oefenen. In groep 7 en 8 (hoofdstuk 7) gaan we in op hoe kinderen hun eigen handschrift ontwikkelen en het belang van leren typen. In hoofdstuk 8 is informatie te vinden over leerlingen die niet alleen jouw hulp als leerkracht nodig hebben, maar ook nog extra begeleiding.

1 Leren schrijven

Anneloes Overvelde &
Ria Nijhuis-van der Sanden

Leren schrijven gebeurt elke dag op school. Onderzoek in de Verenigde Staten (McMaster & Roberts, 2016) toont aan dat de tijd die besteed wordt aan (leren) schrijven weliswaar in de loop der jaren is afgenomen, maar dat het nog steeds zo is dat kleuters circa één uur per dag bezig zijn met papier- en pentaken, dat kinderen van 7-8 jaar (onze groep 4) anderhalf uur per dag aan het schrijven zijn en dat kinderen uit groep 6 nog steeds ruim één uur per dag schrijven. Uit de Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON; Jolink et al., 2012) blijkt dat in Nederland in de groepen 4, 5 en 6 minimaal twee keer per maand handschriftonderwijs wordt gegeven. Kinderen schrijven dus wel op school, maar vaak gerelateerd aan het uitvoeren van andere opdrachten.

Twee keer per maand handschriftonderwijs is niet genoeg voor kinderen die het handschrift nog niet beheersen. Ze kunnen het handschrift zo niet gericht verbeteren en automatiseren. Zij moeten hun aandacht verdelen over wat ze schrijven en hoe ze het neerschrijven. Dat belemmert de leerprestatie van zowel het uitvoeren van de opdrachten als van het schrijven zelf. Het aanleren van alle motorische vaardigheden vereist dat er vaak en op de goede manier wordt geoefend, net zo lang tot het schrijven automatisch verloopt. Dan pas kan het kind zijn aandacht volledig richten op de boodschap die hij op papier wil zetten.

1.1 Schrijven én typen in het voortgezet onderwijs

In 2014 deden Müller en Oppenheimer onderzoek bij leerlingen en studenten in het voortgezet onderwijs en in het vervolgonderwijs. De leerlingen die met de hand aantekeningen hadden gemaakt, haalden betere toetsresultaten dan degenen die een laptop of computer hadden gebruikt. Het vermogen om automatisch te schrijven was van invloed op de resultaten. Verslagen en werkstukken worden op een computer of laptop gemaakt. Dan is het een voordeel als je handig bent op het toetsenbord. Over het hoe, waarom en wanneer van leren typen kun je lezen in paragraaf 2.7 over digitaal schrijven.

1.2 Plaats van handschriftontwikkeling in Nederland en daarbuiten

In Nederland onderkent men dat handschriftonderwijs een taak van de school is en hecht men belang aan een vlot en soepel handschrift bij het schrijven van teksten. Echter, in het rapport van de Inspectie van het Onderwijs, *Focus op schrijven* (Inspectie van het Onderwijs, 2012), wordt handschriftontwikkeling gezien als onderdeel van het leren van taal. Daardoor komt weliswaar aan de orde hoe het onderwijs is ingericht om kinderen te leren zich schriftelijk goed uit te drukken, maar wordt er geen aandacht besteed aan het aanleren van de motorische vaardigheid van het schrijven. Een vergelijkbare visie is te vinden in *Leerstoflijnen schrijven beschreven* van het Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling (SLO, 2010, 2015). Deze leerlijn benoemt handschrift enkele malen als 'technisch schrijven', maar gaat niet in op hoe het bij leerlingen aangeleerd moet worden. Wat ontbreekt is een leerlijn met heldere aanwijzingen hoe het leerproces van handschriftontwikkeling vormgegeven kan worden.

De situatie in de Verenigde Staten is vergelijkbaar met de Nederlandse situatie: de verantwoordelijkheid voor handschriftinstructie

ligt bij de leerkracht (HW21Community, 2014). In het Verenigd Koninkrijk heeft de National Handwriting Association (NHA), een multidisciplinaire groep professionals uit onderwijs, paramedische praktijk en wetenschap, hard aan de bel getrokken, en met resultaat: sinds 2014 is in Engeland handschriftinstructie weer opgenomen in het nationale curriculum (National Curriculum in England, 2014).

1.3 Veel kinderen met ‘hanenpoten’ in het primair onderwijs

Omdat schrijven met de hand in Nederland vooralsnog geen wetenschappelijk erkende plaats in het lesprogramma van het primair onderwijs heeft, ontbreken einddoelen en wordt de voortgang van het leren schrijven niet gemonitord (zie paragraaf 2.4). Omdat leerkrachten al zo veel taken op hun lesprogramma hebben staan, is handschriftonderwijs vaak een ondergeschoven kindje. Dit heeft tot gevolg dat veel kinderen aan het einde van het jaar slechts minimaal beschreven schrijfschriftjes mee naar huis nemen en de leerkrachten klagen over slechte handschriften.

Zowel onvoldoende instructie en oefening als een afname in fijnmotorische vaardigheden bij kinderen (Sülzenbrück et al., 2011) speelt een rol bij het groeiend percentage kinderen dat moeite heeft met schrijven: in Nederland variëren de percentages tussen de 5% en 30% (Overvelde et al., 2011; Overvelde & Hulstijn, 2011a), in Duitsland tot zelfs 50% (Marquardt et al., 2016). Kinderen die moeite hebben met schrijven laten ‘hanenpoten’ zien, schrijven veel te langzaam of te snel, en hebben vaak last van pijn in de hand of de arm. Geen goed leesbaar en soepel handschrift dus. Omdat er op school nu eenmaal veel geschreven wordt bij de leerstofverwerking, lopen deze kinderen veelvuldig en langdurig tegen hun falen aan. Dat vermindert hun gevoel van zelfvertrouwen op school, maar ook daarbuiten (Dunford et al., 2005; Engel-Yeger, Nagauker-Yanuv & Rosenblum, 2009).